

УДК: 159.924

**SUBSTANTIATION OF MECHANISMS OF SIGNIFICANT POSITIVE
INFLUENCE OF CHECKERS/DRAUGHTS TRAINING ACCORDING TO
THE AUTHOR'S METHODOLOGY ON THE DEVELOPMENT
OF ADOLESCENTS' IMAGINATION AND THINKING
ОБґРУНТУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ІСТОТНОГО ПОЗИТИВНОГО
ВПЛИВУ ЗАНЯТЬ ШАШКАМИ ЗА АВТОРСЬКОЮ МЕТОДИКОЮ
НА РОЗВИТОК УЯВИ Й МИСЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ**

Andriy Shcherbatyuk; Master of Psychology, checkers/draughts coach,
intellectual games instructor.

Щербатюк Андрій Миколайович; магістр психології, тренер з шашок,
інструктор з інтелектуальних видів спорту.

e-mail: andriy.m.shcherbatyuk@gmail.com

Summary

The article is prepared against the background of actualizing the problem of modern scientific and methodological support of youth sports schools specializing in the training of sportsmen in intellectual games. This article is devoted to the issues of reviewing checkers/draughts as a possible means of developing cognitive psychic processes of adolescents, which can be of great importance in the context of planning and organizing the process of psychological training of young checkers/draughts players. The author analyzed in detail the mechanisms of checkers/draughts' influence on the development of cognitive processes of adolescents' imagination and thinking, given that imagination and thinking are among the basic cognitive psychic processes that have their own patterns of development in adolescence. The significant influence of checkers/draughts training on the development of cognitive process of imagination, its complexity and flexibility, on strengthening the creative component of adolescents' imagination, as well as on the development of their thinking, including the analytical nature of inductive thinking and increasing the speed of its process has been experimentally identified and confirmed. Regular checkers/draughts

training has a significant positive influence on the development of adolescents' imagination and thinking, which is manifesting through the action of various psychic mechanisms. The statements, results of experimental research and conclusions presented in the article are an integral part of the development of a new curriculum for training of checkers/draughts players for youth sports schools. They can be used in the planning and organization of educational work, the development of new models and technologies of teaching and education in secondary and youth sports schools, in the practice of individual educational work of practical psychologists and teachers with adolescents.

Keywords: methodology; checkers; draughts; cognitive psychic processes; imagination; thinking; adolescents.

Анотація

Статтю підготовлено на фоні актуалізації проблеми сучасного науково-методичного забезпечення діяльності дитячо-юнацьких спортивних шкіл, що спеціалізуються на підготовці спортсменів з інтелектуальних ігор. Її присвячено проблематиці розгляду шашкової гри як можливого засобу розвитку когнітивних психічних процесів дітей підліткового віку, який може мати велике значення в контексті планування та організації процесу психологічної підготовки юних шашкістів. У статті докладно проаналізовані механізми впливу занять шашками на розвиток пізнавальних процесів уяви й мислення підлітків – з урахуванням того, що уява й мислення є одними з ключових пізнавальних психічних процесів, розвиток яких у підлітковому віці має певні закономірності. Експериментально виявлено і підтверджено істотний вплив занять шашками на розвиток пізнавального процесу уяви, її складності і гнучкості, на посилення творчої складової уяви підлітків, а також на розвиток їх мислення, зокрема аналітичності індуктивного мислення і зростання швидкості перебігу його процесу. Регулярні заняття шашками здійснюють істотний позитивний вплив на розвиток уяви й мислення дітей підліткового віку, який проявляється через дію різних психічних механізмів. Викладені у

статті положення, результати експериментального дослідження й висновки є невід'ємною складовою розробки нової навчальної програми підготовки шашкістів для дитячо-юнацьких спортивних шкіл. Вони можуть бути використані при плануванні та організації навчально-виховної роботи, розробці нових моделей і технологій навчання та виховання в загальноосвітніх та дитячо-юнацьких спортивних школах, у практиці індивідуальної виховної роботи практичних психологів і педагогів із дітьми підліткового віку.

Ключові слова: методика; шашки; пізнавальні психічні процеси; уява; мислення; підлітки.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Вже тривалий час в Україні актуальною є проблема сучасного науково-методичного забезпечення діяльності дитячо-юнацьких спортивних шкіл, що спеціалізуються на підготовці спортсменів з інтелектуальних ігор (шахів, шашок тощо). З огляду на це за участю автора статті триває розробка нової навчальної програми підготовки шашкістів для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності, яка, спираючись на надбання минулих видань і положення чинних нормативних документів про роботу спортивних шкіл, враховувала би невідворотність впливу на організацію навчально-тренувального процесу принципово нових чинників. Ідеться про інформаційні технології, які провокують революційні зміни в методиці спортивного тренування шашкістів і створюють додаткові можливості вдосконалення спеціальної підготовки юних шашкістів; зростання кількості змагань з різних видів шашкової гри і, відповідно, кількості офіційних партій, що вимагає інтенсифікації і модернізації процесу спеціальної підготовки дітей, підлітків, юнаків і дівчат; застосування на змаганнях різних форм контролю ігрового часу; нові можливості участі юних українських шашкістів чотирьох вікових категорій (до 10, 13, 16, 19 років) у чемпіонатах світу та Європи, які вимагають проведення в Україні дитячо-юнацьких змагань у цих вікових категоріях і, в свою чергу,

підвищення ефективності навчально-тренувальної роботи у групах початкової підготовки, перетворення першого етапу спортивної підготовки шашкістів на базовий, з відповідним підвищенням вимог до тренерів і вихованців.

Важливою складовою нової навчальної програми повинні стати її структурні частини, присвячені психологічній підготовці юних шашкістів, яка загалом включає об'єктивну психодіагностику в системі спортивного відбору й початкової підготовки, базову психологічну підготовку, зокрема розвиток важливих у контексті шашкової гри пізнавальних процесів і психічних функцій, психологічну підготовку до навчально-тренувальних занять і до змагань. У рамках підготовки зазначеної програми автор статті працює над проблематикою врахування рівня розвитку пізнавальних процесів юних шашкістів у методичному забезпеченні навчально-тренувального процесу спортивної школи. Передбачаються, зокрема, постійний моніторинг динаміки змін показників розвитку пізнавальних процесів вихованців, виділення елементів шашкових тренувань, спрямованих на розвиток конкретних пізнавальних процесів або їх блоків, зрештою, їх застосування в навчально-тренувальному процесі з метою покращення його цільових показників.

Важливою базовою умовою забезпечення такої роботи є чітке розуміння механізмів впливу занять шашками на розвиток різних пізнавальних процесів дітей, підлітків, юнаків і дівчат. Подібна постановка питання додатково актуалізується через те, що в рамках як традиційної системи загальної шкільної освіти, так і традиційної системи підготовки дітей і молоді у спортивних школах основна увага приділяється засвоєнню учнями знань, формуванню вмінь і набуттю відповідних навичок, при цьому особливості розвитку пізнавальних психічних процесів відсуваються на другий план. Водночас для психологів не є таємницею той факт, що інтелектуальні ігри й зокрема шашки приховують у собі значний резерв цілеспрямованого формування й розвитку різних особистісних якостей, стимулювання пізнавальної активності, зміцнення внутрішньої потреби дітей і підлітків довідуватися, досліджувати, вчитися.

Цьому сприяють насамперед специфічні психологічні особливості шашкової гри. З точки зору психології в шашках важливо, що кожна партія розгортається у міжособистісній взаємодії двох гравців за чіткими правилами гри. Для кожного гравця чітко діє мотивація успіху – досягнення перемоги згідно з правилами. В разі поразки (чи нічиєї) активізується додатковий компонент мотивації (наприклад, реванш або шанс досягти кращого результату). Між суперниками по грі існує взаємозалежність, зумовлена стратегією і тактикою гри та рисами характеру і особистісними якостями кожного гравця (спрямованість до перемоги, повага до партнера, активність, рішучість, готовність ризикувати тощо). Поведінка кожного гравця під час гри підлягає рефлексивній регуляції, яка залежить як від ситуативних обставин, так і від самоактуалізації та рівня самооцінки кожного учасника гри. Кожний гравець демонструє індивідуальну рефлексію у сприйманні та розумінні динаміки ігрової ситуації, вміння творчо використовувати власний і чужий досвід, розподіляти і переключати увагу, логічне та оперативне мислення тощо.

Актуальність статті посилюється тим, що розгляд шашкової гри як можливого засобу розвитку когнітивних психічних процесів дітей і молоді може сприяти активному впровадженню їх у навчально-виховний процес у навчальних закладах різного рівня, враховуючи, що в Україні в якості засобу виховання й розвитку школярів інтелектуальні ігри використовуються в цілому явно недостатньо. Одна з причин цього – відсутність ґрунтовних психолого-педагогічних досліджень впливу інтелектуальних ігор на різні аспекти особистісного розвитку школяра. Наразі чітко не встановлено, в який спосіб і якою мірою ті чи інші чинники впливають на розвиток пізнавальних психічних процесів дітей підліткового віку.

Пропонована стаття є першим кроком у висвітленні проблематики впливу занять шашками на розвиток пізнавальних психічних процесів підлітків. Її присвячено обґрунтуванню механізмів такого впливу на розвиток уяви й мислення підлітків у віці 12-14 років.

Предмет дослідження: шашкова гра як засіб розвитку пізнавальних психічних процесів підлітків.

Гіпотеза дослідження: через дію різних механізмів регулярні заняття шашками здійснюють істотний позитивний вплив на розвиток уяви й мислення дітей підліткового віку.

Мета дослідження – довести істотний позитивний вплив занять шашками як однієї з найбільш популярних інтелектуальних ігор на розвиток пізнавальних процесів уяви й мислення підлітків, окреслити та обґрунтувати механізми цього впливу.

Завдання дослідження: 1) обґрунтувати основи науково-методологічного підходу до психологічної підготовки підлітків, котрі займаються шашками, що повинен скласти основу нової навчальної програми підготовки шашкістів для дитячо-юнацьких спортивних шкіл різних видів; 2) розглянути фундамент, на якому ґрунтуються особливості розвитку уяви й мислення в підлітковому віці; 3) проаналізувати механізми впливу занять шашками на розвиток уяви й мислення підлітків; 4) на основі результатів емпіричного дослідження охарактеризувати специфіку впливу занять шашками на особливості розвитку уяви й мислення хлопців і дівчат підліткового віку.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У контексті даного дослідження викликають інтерес наукові розвідки останніх десятиліть, здійснені в різних напрямках (психологічні особливості підліткового віку, пізнавальні процеси людської психіки та їх розвиток у підлітковому віці, розвиток інтелекту, вплив ігрової діяльності на особистісний розвиток школярів і роль у цьому процесі інтелектуальних ігор, зокрема шашок, розвиток пізнавальних процесів дитини й підлітка під впливом шашок та інших інтелектуальних ігор).

Розвиток різних пізнавальних психічних процесів у дитячому та підлітковому віці, його вплив на організацію провідної діяльності підлітків є предметом досліджень таких авторів як О. Бедлінський, Є. Гергель, Ю. Гільбух,

В. Кобаль, Л. Коняєва, А. Маклаков, Н. Романько, Л. Тихомирова та інші. Доволі широкою є сучасна проблематика вивчення інтелектуальних ігор: вона включає, зокрема, проблеми взаємовідносин різних форм інтелектуальної ігрової діяльності (С. Корчицький), ролі інтелектуальних ігор в активізації навчально-пізнавальної діяльності (Г. Ватаманюк), у розвитку інтелектуальних здібностей (В. Аристов), творчих здібностей (Л. Березнюк, О. Скаржинська), у формуванні стратегії прийняття рішень у професійній діяльності (Н. Остапович). Питання впровадження шашкової гри у шкільний освітній процес та її потенціал щодо сприяння розвитку логіки мислення, концентрації уваги, виховання волі розглядаються в наукових розвідках Т. Волобуєвої, Г. Локаревої, К. Приходченко, І. Романової, В. Серветника, К. Трунової тощо. Різні аспекти розвитку пізнавальних процесів дитини й підлітка під впливом шашок та інших інтелектуальних ігор вивчали й вивчають А. Анджейчак, В. Аристов, О. Бедлінський, Г. Ватаманюк, О. Гуменна, І. Дичківська, Т. Жижко, Є. Заїка, Л. Кошкова, А. Руденок, О. Ходосенко та інші. Значний інтерес викликають дослідження Є. Васюкової особливостей формування пізнавальних потреб і креативності мислення за допомогою шашок, М. Прохорової – індивідуального стилю діяльності і домінування когнітивних компонентів на основі гри в міжнародні шашки. Слід також відзначити статтю Д. Габишевої «Вплив шашок на математику та успішність», навчально-методичний посібник В. Серветника «Роль шахів і шашок у розвитку творчих здібностей дитини». Особливості психологічної підготовки шашкістів досліджує Ю. Анікеев, питання впровадження шашкової гри в навчально-виховний процес у загальноосвітніх навчальних закладах – А. Вовк, І. Губарев, Н. Луниченко, методичні аспекти використання шашок в освітньо-виховному процесі – М. Карам, С. Малахов, В. Сівцева.

Методи та методики дослідження. Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс загальнонаукових, логічних та емпіричних методів. Використання методу збору та обробки інформації і даних дало змогу

опрацювати та проаналізувати значний пласт матеріалів. Застосування методу порівняльного аналізу дало змогу зіставити й узагальнити риси і прояви розвитку різних пізнавальних процесів підлітків під впливом інтелектуальної діяльності, а також сформуванати поняттєво-категоріальний апарат роботи. За допомогою методів класифікації і типологізації було систематизовано розрізнені теоретичні дані щодо проявів тих чи інших пізнавальних психічних здібностей дітей підліткового віку. На рівні накопичення емпіричного матеріалу для подальших його аналізу та інтерпретації застосовано такі психодіагностичні методики: 1) дослідження індивідуальних особливостей уяви; 2) дослідження рівня розвитку аналітичності індуктивного мислення; 3) дослідження швидкості перебігу процесу мислення. Методика дослідження індивідуальних особливостей уяви має комплексний характер, оскільки спрямована на виявлення рівня складності уяви, ступеня фіксованості уявлень, гнучкості або ригідності уяви, ступеня її стереотипності чи оригінальності. Методика дослідження рівня розвитку аналітичності індуктивного мислення ґрунтується на використанні тесту (шкали) німецького психолога ХХ ст. Р. Амтхауера, вона забезпечує можливість визначення рівня розвитку аналітичності мислення в умовах обмеженого часу. Методика дослідження швидкості перебігу процесу мислення з'ясовує індивідуальний потенціал респондентів щодо оперативності переробки інформації, аналізу життєвих ситуацій, прийняття відповідних рішень.

Виклад основного теоретичного та експериментального матеріалу. В анонсованій вище новітній навчальній програмі підготовки шашкістів для дитячо-юнацьких спортивних шкіл різних видів особливу увагу планується приділити розробці нового науково-методологічного підходу до психологічної підготовки підлітків, котрі займаються шашками. Цей підхід ґрунтується на твердженні про важливість шашок як інструменту виховання та особистісного розвитку дітей, підлітків і молоді, який справляє значний вплив на інтелектуально-вольову і загалом пізнавальну сферу вихованців, на їх здоров'я

та успішність навчання. Український дослідник В. Серветник характеризує регулярні заняття шашками як «психологічну школу успіху», оскільки через шашкову гру активізується і вдосконалюється вся інтелектуально-вольова сфера людини (Серветник, 2012, с. 2). Як підкреслює Г. Ватаманюк, інтелектуальні ігри (зокрема й шашки) розвивають різні розумові здібності, особливо логічне та аналітичне мислення, спостережливість, тренують увагу і пам'ять, сприяють розширенню світогляду, виховують кращі риси характеру та особистості в цілому. На заняттях такими іграми формуються і виховуються кмітливість, винахідливість, ерудованість, стійкість характеру, а також дух суперництва та яскрава емоційність (Ватаманюк, 2008, с. 40). Щодо розвитку пізнавальних процесів – тобто процесів, які відбуваються у психіці людини й забезпечують отримання, зберігання і відтворення інформації з оточуючого середовища (Синявський, & Сергеєнкова, 2007, с. 168) – то під час шашкової ігрової діяльності цей розвиток поєднується з розвитком психофізіологічної, рефлексивної, мотиваційної, комунікативної та інших сфер особистості підлітка.

Уява й мислення є одними з ключових психічних пізнавальних процесів, розвиток яких у підлітковому віці має певні закономірності. Під уявою у психології розуміють універсальну здатність людини до побудови нових цілісних образів дійсності шляхом переробки змісту практичного, чуттєвого, інтелектуального, емоційно-змістового досвіду. Уяву можна охарактеризувати також як здатність представляти об'єкт, який відсутній чи реально не існує, утримувати його у свідомості й подумки маніпулювати ним, як образне конструювання змісту поняття про предмети та явища, спосіб оволодіння сферою можливого майбутнього (Розин, 2001, с. 239). На відміну від мимовільної, довільна уява зумовлена спеціальною метою створити образ певного об'єкта, можливої ситуації, передбачити певний сценарій розвитку подій. Основним чинником такої уяви є свідома регуляція побудови образів відповідно до завдань і характеру виконуваної діяльності.

Фундамент, на якому ґрунтуються особливості розвитку уяви підлітків, закладається в дошкільному та молодшому шкільному віці, коли цей розвиток покроково проходить стадії відтворюючої (репродуктивної) і творчої (продуктивної) уяви. У підлітковому віці необхідність засвоєння відносно складного навчального матеріалу стимулює активізацію процесу розвитку репродуктивної уяви. Іншою причиною бурхливого розвитку уяви є те, що у процесі навчання підлітки активно отримують нові різнобічні уявлення про об'єкти та явища навколишнього світу. Уява перетворюється на самостійну внутрішню діяльність, за допомогою якої підліток розглядає у свідомості задачі, оперує мовними значеннями і смислами, поєднуючи цим дві вищі психічні функції уяви й мислення. Звернення підлітків до психічної роботи творчого характеру стимулює зближення уяви з теоретичним мисленням (Волобуєва, 2007, с. 5-7).

Знання про об'єкти дійсності та їх аспекти, які не можна безпосередньо пізнати у процесі відчуття і сприймання, людина отримує за допомогою мислення – вищої абстрактної форми пізнання, активного психічного процесу опосередкованого узагальненого відображення у свідомості предметів і явищ в їх істотних властивостях, відношеннях, зв'язках. Мислення можна охарактеризувати як процес цілеутворення і планоутворення, ідеального перетворення способів предметно-чуттєвої діяльності, який відбувається як під час, так і до зміни цих способів. Як відомо, процес мислення може відбуватися у формах понять, суджень, міркувань, умовиводів. В інтелектуальних іграх, зокрема шашках, найповніше використовується наочно-дійове мислення, властиве здебільшого людям, діяльність яких потребує практичного аналізу, комбінування та конструювання, а також частково наочно-образне мислення, в рамках якого людина аналізує, порівнює, узагальнює істотні аспекти у предметах та явищах через маніпулювання образним матеріалом (Синявський, & Сергєєнкова, 2007, с. 132). Для шашок як інтелектуальної гри важливе значення мають деякі індивідуальні особливості мислення, які

ґрунтуються на більш загальних характеристиках – швидкості, гнучкості, глибині, послідовності мислення тощо (Маклаков, 2005).

Важливо відзначити, що образне мислення має тісний зв'язок з уявою. Джерела обох пізнавальних процесів лежать у проблемних ситуаціях, коли необхідно шукати нові рішення. І мислення, і уява мотивуються схожими потребами людини. У проблемних ситуаціях, з яких починається діяльність, водночас наявними є і організована система уявних образів, і організована система понять та їх комбінацій. Якщо варіанти розв'язання проблемної ситуації більш-менш відомі, перебіг вирішення підпорядковується переважно законам мислення, якщо ж ці варіанти **дотуманні**, на перший план виходять механізми уяви.

Фундамент для розвитку мислення в підлітковому віці закладається в ранньому дитинстві. Діти молодшого шкільного віку володіють наочно-образним та наочно-дійовим мисленням, при цьому вміючи виділяти зовнішні ознаки, що лежать в основі узагальнень та умовиводів. Наприкінці цього вікового періоду відбувається перехід від наочно-образного до словесно-логічного (понятійного) мислення, що означає не тільки перехід від конкретних образів до вербальних понять, а й перебудову всіх інших психічних процесів (Коняєва, & Романько, 2011, с. 372). У підлітковому віці кількісні зміни процесу мислення полягають у полегшенні та пришвидшенні процесу вирішення інтелектуальних завдань, якісні – характеризують зрушення у структурі розумових процесів. Актуалізація формально-логічного мислення означає розвиток здатності оперувати символами, можливостей абстрагування від конкретного, засвоєння комбінаторного аналізу і зворотності суджень, здатності до інтелектуальної та особистісної рефлексії, підпорядкування суджень формальній логіці. Навчання робити умовиводи є результатом низки складних процесів: завдяки зворотності логічних операцій, що властива понятійному мисленню, трансдукцію заміняють індукція і дедукція, а завдяки розвитку операційного мислення підлітки розвивають навички робити

умовиводи, розгортати аргументацію власних думок і тверджень (Кобаль, 2003, с. 21-24). Показово, що ці та інші особливості розвитку мислення в підлітковому віці суттєво впливають на формування системи інших пізнавальних функцій і на всю структуру свідомості, оскільки змінюється смислова структура матеріалу, який сприймається, запам'ятовується, уявляється. Функції, які раніше реалізовувалися автоматично, починають реалізовуватися свідомо й логічно, що створює можливості для розвитку рефлексії як процесу самопізнання внутрішніх психологічних актів і станів (Бедлінський, & Бедлінський, 2011, с. 18-19).

Після короткої характеристики особливостей розвитку уяви й мислення в підлітковому віці слід розглянути механізми впливу занять шашками на розвиток цих психічних процесів, а також виявити й підтвердити силу цього впливу. Щодо механізмів впливу на розвиток уяви, вони вельми різноманітні. Гравець під час гри в шашки повинен постійно уявляти, як може змінитися ситуація у грі після його ходу, ходу суперника, як та чи інша комбінація може вплинути на подальший розвиток партії. Будь-яку партію може бути змодельовано не лише як відображення реальних процесів життєдіяльності, а й як відображення процесів уявного ігрового світу. З цих позицій можуть бути розглянуті і ігрові завдання, і правила гри, і естетика ігрових комбінацій. Під час гри можуть створюватися різноманітні образи й виникати ідеї. Уява, яку підживлює шашкова гра, тісно пов'язана зі створенням яскравих мисленнєвих образів, в яких відображаються альтернативні варіанти розвитку партії. Це свідчить про потенціал шашок щодо підвищення рівня складності уяви, яка регулярно збагачується новими мисленнєвими образами. Розвитку уяви повинно сприяти також те, що, перш ніж прийняти ігрове рішення і зробити хід, гравець повинен подумки змодельовати вірогідний розвиток подій на шашковій дошці, проаналізувати реакцію суперника та його потенційні ходи, змодельовати, як може скластися ситуація, якщо прийняти інше, альтернативне рішення, які будуть наслідки для ігрових задумів і загального плану гри.

Необхідність реагувати на ті чи інші ігрові ситуації у процесі гри повинна сприяти підвищенню гнучкості та зменшенню ригідності уяви. Шашки повинні бути ефективним інструментом зменшення стереотипності і підвищення рівня активної творчої уяви, адже, як і будь-яка інтелектуальна гра, вони пов'язані з постійною непередбачуваністю розвитку подальших ігрових ситуацій (Березнюк, 2014, с. 69; Руденок, & Гуменна, 2017, 85-89).

У другій половині 2020 р. на базі міської дитячо-юнацької спортивної школи № 6 м. Вінниці, яка спеціалізується на шахах і шашках, та вінницької загальноосвітньої гімназії № 1 автором проводилося експериментальне дослідження з метою виявити особливості впливу занять шашками на розвиток різних пізнавальних психічних процесів підлітків, зокрема уяви й мислення. До участі в дослідженні було залучено 60 дітей підліткового вікового періоду у віці 12-14 років різної статі, з них 30 учнів 7-8 класів загальноосвітньої гімназії і 30 вихованців ДЮСШ № 6 м. Вінниці за спеціалізацією "шашки". На рівні накопичення емпіричного матеріалу для подальших його аналізу та інтерпретації застосовано низку психодіагностичних методик. Також здійснене неструктуроване педагогічне спостереження за ходом навчально-виховного процесу у вінницькій ДЮСШ № 6 і проявами психічної діяльності вихованців, що дозволило суттєво доповнити результати емпіричного дослідження.

Дослідження впливу регулярних занять шашками на розвиток уяви підлітків носило комплексний характер, оскільки застосування єдиної діагностичної методики передбачало визначення рівня складності уяви, ступеня фіксованості образів уявлень і, відповідно, гнучкості уяви, наявності чи відсутності її ригідності, ступеня стереотипності уяви кожного досліджуваного. Встановлено, що за суб'єктивними показниками складності уяви підлітки, які регулярно займаються шашками, мають перевагу над своїми однолітками, що дозволяє стверджувати про зростання рівня складності уяви під впливом шашок. Те ж саме стосується і показників гнучкості уяви. Результати дослідження показали, що питома вага підлітків з високим рівнем

стереотипності уяви серед учнів загальноосвітнього навчального закладу суттєво перевищує аналогічний показник у групі дітей-шашкістів, що однозначно дозволяє зробити висновок, згідно з яким діти підліткового віку, котрі займаються шашками, мають набагато більш розкуту і творчу уяву порівняно зі своїми однолітками. Добре розвинена гнучка і творча уява допомагає дітям підліткового віку при навчанні шашковій грі та участі у змаганнях краще розраховувати наперед ходи і комбінації, оцінювати ігрові позиції, здійснювати аналіз ігрових комбінацій подумки, без наочного оцінювання на дошці, що, крім іншого, комплексно тренує пам'ять, уяву та мислення.

Узагальнені результати оцінювання рівня гнучкості і стереотипності уяви представлені в табл. 1 (достовірність результатів статистично підтверджена).

Таблиця 1

Розподіл респондентів за рівнями гнучкості і стереотипності уяви (n = 60)

Рівні гнучкості та стереотипності уяви	Гнучкість уяви		Стереотипність уяви		Учні гімназії (n = 30)		Вихованці ДЮСШ (n = 30)	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Високий	4	13,33	10	33,33	9	30,00	4	13,33
Середній	17	56,67	15	50,00	14	46,67	9	30,00
Низький	9	30,00	5	16,67	7	23,33	17	56,67

Результати педагогічного спостереження за проявами уяви підлітків під час навчання та гри в шашки засвідчують, що уява відіграє значну роль у розрахунку ходів і комбінацій в шашковій партії, допомагає на декілька ходів наперед оцінювати потенційні позиції на дошці як зі свого боку, так і з боку

суперника. Отже, гнучка й добре розвинена уява допомагає гравцям краще оцінювати ігрову позицію та передбачати розвиток комбінацій. Іноді прояви саме гнучкої творчої уяви надають гравцеві вирішальну перевагу в партії за умови їх приблизно однакових техніко-тактичних характеристик, суттєво доповнюючи ефективність використання наявних знань та вмінь. Крім того, відповідний рівень складності і творчості уяви, поряд із мисленням, дозволяє здійснювати аналіз ігрових комбінацій подумки, без наочного оцінювання на дошці. Такий аналіз, крім іншого, виступає ефективним засобом тренування уяви, пам'яті і мислення. Все це додатково підтверджує наявність істотного впливу шашок на розвиток пізнавального процесу уяви, її складності і гнучкості, на посилення творчої складової уяви підлітка.

Щодо механізмів впливу на розвиток мислення дітей підліткового віку, вони відзначаються неосяжністю і з боку внутрішньої глибини, і з боку зовнішнього мисленнєвого розмаїття. За словами деяких дослідників, певні складнощі розуміння шашкового мислення полягають у тому, що в шашках тісно поєднані між собою елементи гри, мистецтва і наукового пізнання. Специфіку творчості гравців у шашки становить предметний та об'єктивний характер мислення. Навіть на рівні внутрішньої психологічної установки шашкова гра вимагає від гравців посиленої мисленнєвої діяльності, послідовного, а іноді пришвидшеного наочно-дійового, логічного, аналітичного мислення. На тренувальних заняттях та під час змагань шашкісти постійно розраховують варіанти, що виникають у партіях, намічають плани гри, моделюють розвиток ігрових ситуацій, аналізують можливості протистояти планам суперників і боротися проти їхньої волі (Губарев, Вовк, & Луниченко, 2018, с. 141).

Існують чимало механізмів істотного впливу шашкової гри на розвиток послідовного мислення. Все, що відбувається на дошці під час партії, не є випадковим, оскільки після завершення партії завжди може підлягати точному аналізу. Тому найчастіше в партії перемагає той, хто краще вміє продумувати

свої ходи наперед, вибудовує певні тактичні і стратегічні лінії гри, що неможливо зробити без досягнення певного рівня послідовного мислення. На це вказують і постійне конструювання, розробка комбінацій, стратегічних і тактичних планів гри, яка заснована на принципі правильного вибудовування ходів та їх ланцюгів. Постійна робота над цим не може не привести до покращення вміння логічно мислити, аналізувати ігрові ситуації і розвиток ігрових подій, передбачати ходи суперника, нерідко використовуючи творчий підхід, який чимало психологів розглядають як вищий рівень логічного мислення (Березнюк, 2014, с. 69). Підлітки, котрі розвивають своє логічне мислення, найчастіше демонструють потяг до нового, оригінального, творча діяльність стає для них життєвою потребою, а творчий стиль поведінки – найбільш прийнятним у житті (Анджейчак, 2000, с. 9).

Під час навчання шашкам та у процесі гри активно використовуються всі основні механізми мислення або логічні операції, насамперед аналіз, порівняння та узагальнення. Основним змістом аналітичного мислення є аналіз очікуваних результатів і побічних ефектів у процесі вирішення проблемних ситуацій, відокремлення первинних та головних чинників, від яких може залежати той чи інший перебіг у розвитку ситуацій, від вторинних і другорядних. За допомогою практичного аналізу гравці у шашки розчленовують партії і комбінації на складові та розглядають динамічні аспекти їх перетворень. Розвиток аналітичного мислення підлітка, котрий тренується в шашковій грі, характеризується підвищенням уваги до різнобічних нюансів її перебігу. Далі гравець повинен вміти виділяти найбільш суттєві нюанси, що в результаті аналізу дає йому можливість найкращим чином поліпшити свою гру. Застосовуючи операції порівняння, шашкіст дістає змогу легше виокремлювати для подальшого аналізу певні ознаки розвитку шашкової партії. У процесі гри її учасники розвивають порівняльний мисленнєвий аналіз, який є ключовим інструментом добре підготовленого гравця. За допомогою порівняльного аналізу підлітки, крім іншого, розвивають здатність краще бачити відмінності у

схожих ігрових ситуаціях і, навпаки, схожі риси в ситуаціях відмінних (Еник, Болотникова, Вейлерт, Мамонтова, & Полянская, 2015). Не останню роль у шашках відіграє механізм узагальнення, що ґрунтується на основі аналізу і порівняння. Гравцям нерідко доводиться знаходити спільне в різних за змістом ігрових завданнях, переводячи потім результати узагальнення у так звану **вторинну конкретизацію**, що в подальшому розширює можливості використання його результатів (Аникеев, 2009, с. 3-5).

На основі результатів процесу мислення підлітками-шашкістами з множини доступних альтернатив приймаються ігрові рішення, які можуть співвідноситися з життєвими. Прийняття правильних рішень і відсутність помилок, за умови дотримання правильної тактичної моделі гри, має наслідком перемогу в партії, тобто досягнення мети гри.

Дослідження впливу регулярних занять шашками на розвиток мислення підлітків ґрунтувалося на застосуванні двох психодіагностичних методик. Методика визначення рівня розвитку аналітичності індуктивного мислення, що використовує тест німецького психолога ХХ ст. Р. Амтхауера, ґрунтується на постулаті, згідно з яким аналітичність є однією з найважливіших характеристик мислення, від якої залежить здатність теоретизувати, знаходити причинно-наслідкові зв'язки. Методика дослідження швидкості перебігу процесу мислення ґрунтується на постулаті, згідно з яким швидкість мислення може суттєво різнитися в різних людей. Вона проявляється у здатності швидше переробляти інформацію, більш оперативно розбиратися у складних ситуаціях, швидше обмірковувати і приймати правильні рішення.

Результати застосування першої методики показали, що підлітки, які займаються шашками, впоралися з тестовим завданням значно краще, ніж їхні однолітки із загальноосвітньої гімназії. Серед юних шашкістів значно вищою є питома вага дітей з відмінною та доброю аналітичністю мислення. Це, порівняно з іншими дітьми, дозволяє їм краще теоретизувати, знаходити об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки між явищами і процесами. При

використанні другої методики було зроблено припущення, згідно з яким гра в шашки, особливо в умовах змагання, сприяє пришвидшенню процесу мислення, оскільки за відносно короткий проміжок часу, протягом якого триває партія, гравцеві необхідно здійснити величезну кількість мисленневих операцій різних типів і різної складності. Швидкість перебігу процесу мислення досліджуваних визначалася шляхом фіксації часу виконання кожного з чотирьох тестових завдань відповідної методики і часу виконання загального тестового завдання. Встановлено, що загалом більшість підлітків-шашкістів мають високий або дуже високий рівень швидкості мислення, чого не можна сказати про їх однолітків із загальноосвітньої гімназії. Отже, швидкість перебігу процесу мислення відносно більша в підлітків, котрі займаються шашками, при цьому зростання його швидкості відбувається майже без порушення загальної динаміки та зниження загальної продуктивності мислення.

Узагальнені результати оцінювання рівня аналітичності і швидкості мислення представлені в табл. 2 (достовірність результатів статистично підтверджена).

Таблиця 2

Розподіл респондентів за рівнями аналітичності і швидкості мислення

(n = 60)

Рівні аналітичності і швидкості мислення	Аналітичність мислення				Швидкість мислення			
	Учні гімназії і (n = 30)	Вихованці ДЮСШ (n = 30)	Учні гімназії і (n = 30)	Вихованці ДЮСШ (n = 30)	осіб	%	осіб	%
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Дуже високий	-	0,00	3	10,00	1	3,33	4	13,33

Високий	4	13,33	11	36,67	8	26,67	13	43,33
Середній	11	36,67	9	30,00	11	36,67	8	26,67
Низький	15	50,00	7	23,33	10	33,33	5	16,67

Результати педагогічного спостереження за проявами мислення підлітків під час навчання та гри в шашки засвідчують, що юні шашкісти порівняно зі своїми однолітками відзначаються більшою здатністю до узагальнення та абстрагування, виділення суттєвих ознак у певному блоці інформації. Це свідчить, зокрема, про те, що шашки підвищують рівень логічного та абстрактного мислення, а також виховують навички прийняття важливих рішень, що випливають із ланцюгів логічних і взаємопов'язаних суджень. Підтверджено, що в підлітків-шашкістів інтенсивно й досить гармонічно розвиваються наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне мислення. В ігровому плані це втілюється в умінні продумувати перебіг гри на декілька ходів уперед, зокрема передбачати ходи суперника на декілька кроків, у глибокому аналізі розвитку партії при кожному ході, постійному логічному аналізі правильних та помилкових ходів. Також слід відзначити розвиток уміння виділяти з багатьох можливих ходів найбільш правильний і доцільний, конструювати на рівні мислення складні шашкові комбінації.

Загальнонаукове та методологічне значення дослідження. У статті вперше комплексно окреслено закономірності і конкретні прояви впливу занять шашками на розвиток уяви й мислення дітей підліткового віку, виявлено і підтверджено істотний вплив навчання шашкам на посилення складності і гнучкості уяви, зниження рівня її стереотипності, підвищення рівня аналітичності і швидкості мислення. Викладені у статті положення, результати експериментального дослідження й висновки є невід'ємною складовою розробки нової навчальної програми підготовки шашкістів для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності, яка наразі триває.

Головні висновки.

1. З огляду на наявні проблеми науково-методичного забезпечення діяльності дитячо-юнацьких спортивних шкіл, що спеціалізуються на підготовці шашкістів, надзвичайно важливою є розробка нової навчальної програми для таких закладів з акцентуванням підвищеної уваги до психологічної підготовки підлітків, котрі займаються шашками. Така психологічна підготовка ґрунтуватиметься на максимальному використанні специфічних психологічних особливостей шашкової гри, її потенціалу як інструменту розвитку пізнавальних процесів уяви й мислення дітей і підлітків. Зокрема, планування шашкових партій, прояви творчості, моделювання ігрових ситуацій передбачається використовувати для підвищення рівня складності уяви та її регулярного збагачення новими мисленнєвими образами, поглиблення сприймання реальних процесів життєдіяльності через механізми уяви, інтенсифікацію креативної діяльності у повсякденному житті. Постійний аналіз позицій, розв'язок комбінацій, розробку тактичних і стратегічних планів гри передбачається використовувати як потужні джерела розвитку наочно-дійового, логічного, оперативного, аналітичного мислення підлітків.

2. Наявним є істотний вплив занять шашками на розвиток пізнавального процесу уяви, її складності і гнучкості, на посилення творчої складової уяви підлітків, а також на розвиток їх мислення, зокрема аналітичності індуктивного мислення і зростання швидкості перебігу його процесу. Регулярні заняття шашками здійснюють істотний позитивний вплив на розвиток уяви й мислення дітей підліткового віку, який проявляється через дію різних психічних механізмів.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати дослідження можуть бути використані при плануванні та організації навчально-виховної роботи, розробці нових моделей і технологій навчання та виховання в загальноосвітніх та дитячо-юнацьких спортивних школах, у практиці індивідуальної виховної роботи практичних психологів і педагогів із дітьми підліткового віку, зокрема в практичній роботі з розвитку уяви й мислення

підлітків.

Конфлікт інтересів осіб, які мають пряме або непряме відношення до публікації статті. Автор заявляє про відсутність будь-якого конфлікту інтересів.

References

1. Andzheichak, A. (2000). Psykhologo-pedahohichni umovy formuvannia tvorchoi osobystosti dytyny v osvितno-vykhovnykh zakladakh. [Psychological and pedagogical conditions for the formation of the child's creative personality in educational institutions]. *Gifted Child*, 5, 8-13 [in Ukrainian].

2. Anikeev, Yu. V. (2009). Obosnovanie znachimosti psihologicheskoy podgotovki sportsmenov v intellektual'nyh vidah sporta. [Rationale for relevance of psychological training athletes in intellectual sports]. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 7, 3-6 [in Russian].

3. Bedlinskyi, O. I., & Bedlinskyi, V. O. (2011). Psykhologichni osoblyvosti orhanizatsii providnoi diialnosti pidlitkiv. [Psychological features of the organization of adolescents leading activities]. Sumy, Sumy Makarenko State Pedagogical University, 136 [in Ukrainian].

4. Berezniuk, L. (2014). Rol shakhiv u rozvytku tvorchykh zdibnostei osobystosti. [The role of chess in the development of creative abilities of the child]. *Native School*, 10, 69-72 [in Ukrainian].

5. Vatamaniuk, H. (2008). Intelektualna hra yak zasib aktyvizatsii navchalno-piznavalnoi diialnosti starshykh doshkilnykiv ta molodshykh shkoliariv. [Intellectual game as a means of activating the educational and cognitive activities of senior preschoolers and junior schoolchildren]. *Elementary School*, 6, 40-43 [in Ukrainian].

6. Volobuieva, T. B. (2007). Rozvytok tvorchoi kompetentnosti shkoliariv. [Development of creative competence of schoolchildren]. *Education management*, 14, 2-8 [in Ukrainian].

7. Hubariev, I. V., & Vovk, A. A., & Lunychenko, N. V. (2018). Spryiannia

rozvytku myslennia i kmitlyvosti pid chas zaprovadzhennia shashkovoho sportu u navchalnykh zakladakh. [Promoting the development of thinking and intelligence during the introduction of checkers/draughts in schools]. *Collection of Scholarly Papers of Dniprovsk State Technical University. Technical Sciences*, 2, 139-145 [in Ukrainian].

8. Enik, O. A., & Bolotnikova, O. P., & Vejlert, N. T., & Mamontova, M. A., & Polyanskaya, E. A. (2015). Shahmaty kak sredstvo razvitiya logicheskogo myshleniya i komponentov uchebnoj deyatel'nosti u starshih doshkol'nikov. [Chess as a means of development of logical thinking and components of educational activity of the older preschoolers]. *Modern Problems of Science and Education*, 3, 424 [in Russian].

9. Kobal, V. I. (2003). Dydaktychni umovy rozvytku piznavalnykh interesiv uchniv. [Didactic conditions for the development of pupils' cognitive interests]. *Theoretical issues of culture, education, and upbringing*, 24, 20-24 [in Ukrainian].

10. Koniaieva, L. D., & Romanko, N. A. (2011). Osoblyvosti rozvytku piznavalnoi sfery ditei molodshoho shkilnoho viku. [Features of the development of the cognitive sphere of primary schoolchildren]. *Problems of Modern Psychology (Collection of Research Papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University)*, 14, 370-381 [in Ukrainian].

11. Maklakov, A. G. (2005). Psihicheskie poznavatel'nye processy. [Psychic cognitive processes]. St. Petersburg, Peter, 215 [in Russian].

12. Rozin, V. M. (2001). Chto takoe voobrazhenie. [What is imagination]. *The World of Psychology*, 1, 238-247 [in Russian].

13. Rudenok, A. I., & Humenna, O., V. (2017). Ihrova diialnist yak skladova suchasnykh metodyk rozvytku dytyny. *Scientific Bulletin of Kherson State University, series «Psychological Sciences»*, 6, 2, 85-90 [in Ukrainian].

14. Servetnyk, V. H. (2012). Rol shakhiv i shashok u rozvytku tvorchykh zdibnostei dytyny. [The role of chess and checkers in the development of creative abilities of the child]. *Murovani Kurylivtsi*, 28 [in Ukrainian].

15. Syniavskiy, V. V., & Serhieienkova, P. P. (2007). *Psykhologichnyi slovnyk*. [Psychological dictionary]. Kyiv, Scientific World, 274 [in Ukrainian].